

Puisto-oppaat ja yhteistyökumppanit luontomatkailun edelläkävijöinä 2013 - 2014 (ESR)

Paula Pelttari ja Pirjo Rautiainen / MH 4992/2013/04.01

Pallas-Yllästunturin kansallispuiston ja sen lähialueiden kulttuuriperintöä

Sisällysluettelo

1 Yleistä alueen menneisyydestä	3
1.1 Esihistoriallinen aika	3
1.2 Historiallinen aika	4
1.3 Kemin ja Tornion rajasta.....	5
1.4 Lapin ja Lannan rajasta	6
2 Kansallispuiston ja sen lähialueiden kohteista	7
2.1 Struven ketju	7
2.2 Pyhät paikat.....	8
2.3 Luonnonniittyjen käyttö	13
2.4 Pyyntikuopista	15
2.5 Matkailua kansallispuistossa	17
3 Merkittäviä henkilöitä	17
4 Kulttuuriperintökohteita koskevia määräyksiä	20
4.1 Lisätietoa	21

1 Yleistä alueen menneisyydestä

1.1 Esihistoriallinen aika

Viimeisimmän jääkauden jälkeen Pallas-Yllästunturin alueelta sulii mannerjää noin 10 000 vuotta sitten. Jäätikön sulamisvesistä muodostui Pallastuntureiden etelä- ja länsipuolelle noin 25 km leveä ja 80 km pitkä Muonion jääjärveksi kutsuttu vesiallas. Sillä oli eri vaiheissa useita eri purkaus uomia, muun muassa Pyhäjoen ja Kulkujoen uomat. Myös Ounastuntureiden itäpuolella oli suuri jääjärvi, jonka purkaus uoma oli Paha-kurussa. Jääjärvivaiheen jälkeen Itämeren vaiheet ulottuivat jokilaaksoja pitkin Kolariin ja Kittilään, mutta kansallispuiston alue oli lähes kokonaan Itämeren eri vaiheiden vedenpintojen yläpuolella.

Ensimmäiset asukkaat alkoivat saapua Pallas-Yllästunturin ympäristöön kun elämisen edellytykset alueella täyttyivät – kun kasvillisuus ja sitä myöten riistaeläimet olivat levinneet alueelle jääkauden päätyttyä mesoliittisella kivilaudella. Ensimmäisten tulijoiden, ja vielä pitkään sen jälkeenkin, elintapa oli liikkuva. Vuodenkierron mukaan hakeuduttiin sopiville asuinpaikoille, joiden ympäristöstä saatiin riittävä elanto. Metsästettiin, kalastettiin ja hyödynnettiin monipuolisesti kasveja. Myös polttopuun saatavuus oli olennainen tekijä asuinpaikan valinnalle.

Varhaisista asuinpaikoista on merkkejä siellä täällä, ja löytöjen perusteella varhaiset asukkaat ovat suosineet samankaltaisia paikkoja kuin nykyretkeilijät. Suojaisat, usein hiekkapohjaiset paikat vesistöjen äärellä olivat suosiossa. Varmasti jo tuolloin arvostettiin kaunista maisemaa. Asuinpaikat löytyvät nykyään usein kiviesineiden työstössä syntyneiden pienten kivenkappaleiden avulla, mutta saattaaapa onnekas arkeologi löytää joskus kiviesineitäkin tai palasen saviruukusta. Usein maaperässä näkyy värjäytymiä, nokea ja hiiliä muinaisen tulenpidon ja oleskelun jäljiltä.

Elintapa säilyi pitkälle rautakaudelle ja jopa historiallisellekin ajalle samankaltaisena. Selkeä muutos asuinpaikkojen löydöissä tapahtui rautakaudella. Muutos näkyy arkeologeille asuinpaikoilla rautakauden loppupuolella käyttöön otetuissa suorakaiteen muotoisissa liesilatomoissa. Liesilatomoiset ovat nimensä mukaan suorakaiteen muotoisia, usein vajaan metrin levyisiä ja joskus jopa puolitoista metriä pitkiä. Niissä on laidoilla yleensä keskustaa suurempia kiviä ja päässä tai päissä muita suurempia ja tasaisempia kiviä. Tällaiset tulisijat olivat kotien keskusliesiä. Joskus niitä on yksittäin, mutta toisinaan niitä on useampi rivissä. Ne ovat ensimmäisiä muinaisjäänöksiä, jotka pystytään selvästi liittämään saamelaisiin.

Suorakaiteen muotoinen liesilatomo Pallasjärven rannalla. Kuva Pirjo Rautiainen.

Kalastuksesta ja kasvien hyödyntämisestä jää harvoin merkkejä maaperään, mutta muinaisesta metsästyksestä kertovat meille pyyntikuopat. Kuoppapyynnistä kerrotaan enemmän jäljempänä.

Pallas-Yllästunturin kansallispuistossa tehdyissä muinaisjäännösten inventoinneissa on löydetty muutamia kymmeniä muinaisjäännöksiä. Niitä on löydetty erityisesti Pallasjärven ympäristöstä sekä Kukasjärven ja Pyhäjärven rannoilta. Puiston ympäristöstä erityisesti Jerisjärven rannoilla on useita kohteita. Ne ovat pääosin asuin- ja löytöpaikkoja, pyyntikuoppia sekä erilaisia pyhiä paikkoja.

1.2 Historiallinen aika

Suomen Lapissa kirjallisten lähteiden valaisema historiallinen aika alkaa varsinaisesti vasta 1500-luvulla. Varhaissaamelaisena aikana eli noin ajalla 300–1200 aluetta asuttivat tunturi- ja metsäsaamelaiset. Tunturisaamelaiset vaelsivat porojensa perässä paikasta toiseen, kun taas metsäsaamelaisten elintapa perustui metsästykseseen ja kalastukseen. Suomalaiset eivät vielä ennen 1600-luvun puoliväliä saaneet asettua asumaan lapinrajan pohjoispuolelle ilman kyseisen lapinkylän lupaa. Lapin ja Lannan rajasta kerrotaan enemmän jäljempänä. Ruotsin kruunu kuitenkin kiinnostui Lapin malmivaroista ja metsästysmaista, ja pohjoiseen muuttaville uudisasukkaille taattiin vapautus sotapalveluksesta sekä verovapaus 15–25 vuodeksi. Samaan aikaan pyrittiin turvaamaan saamelaisten oikeuksia, mutta samalla edistettiin etelästä työntyvän asutuksen leviämistä. Alueelle alkoikin saapua joenvarsia myöten talonpoikaisasutusta, mikä johti ajan myötä myös saamelaisten talonpoikaistumiseen.

Vanhan suomalaisasutuksen jäänteitä tunnetaan muun muassa Keimiöniemestä, jossa sijaitsee kalakenttä hienoine rakennuksineen. Myös saamelaiset alkoivat rakentaa yhä enemmän kiinteitä turvekattoisia hirsipirttejä ja yksihuoneisia hirsipirttejä aiempien keveämpien ja siirrettävien kota-asumusten sijaan.

Petäjään kaiverrettu uuttu Pallasjärven rannalta. Kuva Sami Viljanmaa.

Maatalous perustui lähinnä ohran- ja perunanviljelyyn sekä lypsykarjan ja lampaiden pitoon. Suo-, puronvarsi- ja joenvarsiinnytyt olivat tärkeitä rehunkeräysalueita. Kansallispuistossa ja lähialueilla on runsaasti vanhoja luonnonniittyjä, joilla on vielä näkyvissä latojen ja suovien jäännöksiä (suonittytaloudesta enemmän jäljempänä). Esimerkiksi Nammalakurun Kortejäнкä kuului kerässiippiläisille ja Harrisaajon vuoma Raattaman asukkaille. Myös uuttuja tehtiin vesilintujen munimisedellytysten parantamiseksi, jotta saatiin munia

omiin tarpeisiin. Uutut kaiverrettiin onttoihin keloihin. Joskus vastaan tuli puun kova ydin, jolloin uutun teko liian työläänä keskeytyi. Keskeneneräisiä uuttuja voi nähdä aika ajoin maastossa.

Tervanpoltto oli myös tärkeä elinkeino 1860-luvulle saakka, ja sen jälkeenkin sitä poltettiin kotitarpeiksi. Ensin mäntyjä kaulattiin pihkanmuodostumisen edistämiseksi, jonka jälkeen tervaspuut myöhemmin ladottiin tervahautaan ja peitettiin maalla. Sitten hauta sytytettiin ja odotettiin tervan valuvan joko haudan ränniä alas tai haudan pohjalle asetettuun astiaan – hauta saattoi palaa päiväkausia. Kansallispuistossa ja etenkin lähialueilla on siellä täällä tervahautoja. Ne ovat yleensä melko isoja ja erottuvat toisinaan helpostikin maastosta.

Vanhaa poroaitaa kansallispuistosta. Kuva Sami Viljanmaa.

Peurat ja porot ovat pitkään olleet Lapin alueella yksi tärkeimmistä saaliseläimistä ja elinkeinoista. Tunturipeura on poron esi-isä. Kesytettyjä tunturipeuroja käytettiin todennäköisesti houkutuseläiminä villipeurojen pyynnissä. Varsinainen suurporonhoito kehittyi eri aikoihin eri puolilla pohjoista aluetta, ja nykyisen Suomen alueelle se levisi lännestä 1600–1700-lukujen kuluessa. Peurakannat alkoivat vähentyä saalistuksen myötä, ja peura katosikin Lapin alueelta 1800-luvun kuluessa.

Puiston alueella on siis muinaisjäännösten lisäksi myös muita kulttuuriperintökohteita, muun muassa poroaitoja, niittytalouteen liittyviä kohteita ja erilaisia raja- tai reittimerkkejä. Myös vanhat autiotuvat kertovat osaltaan alueen historiasta.

1.3 Kemin ja Tornion rajasta

Upsalan arkkipiispan ja Turun piispan välillä käytiin 1300-luvulla kiistoja Pohjanlahden perukkaan laskevien lohijokien omistuksesta ja niiden ylämaiden verotuksesta. Rajakiista päättyi 1346 piispojen väliseen sopimukseen hiippakuntarajasta Tornion- ja Kemijokien välillä. Raja vahvistettiin 1374. Tämä Kemin ja Tornion vanha raja eli Upsalan ja Turun hiippakuntaraja 1300-luvulta on toiseksi vanhin traktaattiraja Suomen alueella. Raja on kokonaisuudessaan merkitty maastoon kivipyykeillä Ruotsin vallan aikana. Oikeastaan tämä siis oli Ruotsin ja Suomen välinen raja. Ja oli se tosiasialliselta merkitykseltään eräässä vaiheessa myös valtakunnanraja Ruotsi-Suomen ja Novgorodin välillä. Raja alkaa Tornion Kaakamon kylästä, josta se jatkuu Ylitornion ja Kittilän lapinkylien rajaan ja edelleen sitä pitkin Pallastunturin länsipuolelle. Rajan on ollut tar-

koitus erottaa Länsipohjan ja Pohjanmaan pitäjät Lapinmaasta ja raja tunnetaan myös Lapin ja Lannan rajana. Lopullisesti raja on käyty 1786.

Kemin ja Tornion vanhan rajan rajakiviin ja -kallioihin on hakattu rajamerkkejä sekä rajankäyntiin viittaavia vuosilukuja 1596, 1686 ja 1786. Rajat on merkitty viiden kiven pyykein ja viisarikivilinjoin. Iso-Huiturin saaren korkeimmalla kohdalla on suuri 1300-luvulla kivistä rakennettu rajamerkki, Piispankivi, joka on ollut Upsalan ja Turun piispojen kymmenyksien vesiraja. Meriraja päättyy nykyisen Ruotsin puolelle Sarven Riskilön pieneen saareen. Suomen Tornionjokilaakson (Länsipohjan) ja niin sanotun historiallisen eli varsinaisen Lapin alueet kuuluivat Ruotsin vallan päättymisen aikaan silloiseen Västerbottenin lääniin. Jo Ruotsin vallan aikana Suomella oli valtakunnan sisällä pohjoisessa ja luoteessa jonkinlainen, muun Ruotsin vastainen "maaraja".

Rajamerkki Lainiotunturilla. Kuva Sami Viljanmaa

Rajan pyykitys maastoon tapahtui vaiheittain Ruotsin vallan aikana. Hiippakuntarajan vanhinta rajamerkin-tää edustavat seidat ja uhripaikat, jotka juontavat juurensa lapinkylien luonnonuskontoon perustuvaan rajajärjestykseen. 25-vuotisen sodan (1570–1595, Ruotsin ja Venäjän välillä, Pitkä viha) aikana tuli tarpeelliseksi määrätä Länsipohjan Tornion talonpoikien ja Tornion lapinkylien välinen raja. Rajavaltuuskunta kävi neuvotteluja Kemin ja Tornion rajankäynnissä Täyssinän rauhan täydentävissä rajaneuvotteluissa 1596 (Täyssinän rauha päätti Pitkän vihan, rauhassa vahvistettiin myös Ruotsin itäraja). Tällä rajatoimituksella vahvistettiin 1300-luvulta periytyvä hiippakuntaraja.

Vuonna 1687 tehtiin rajaselvitys Tornion pitäjän ja Kittilän lapinkylän välillä. Varsinainen rajankäynti ja rajan merkitseminen kartalle tapahtui 1700-luvun lopulla. Raja- ja pyykityspöytäkirja allekirjoitettiin 1796. Porkkavaarasta pohjoiseen jatkuva Ylitornion pitäjän ja Kittilän kärjäkunnan välinen raja oli vahvistettu jo 1754.

1.4 Lapin ja Lannan rajasta

Jo varhain pohjoiseen muodostui lapinraja, jonka pohjoispuolelle uudisasukkaat eivät olisi saaneet mennä. Laaja Lapinmaa muodostui viidestä eri Lapista, joista Kemin Lappi sijaitsi kokonaan ja Tornion Lappi osin Suomessa. Lapinmaat jakaantuivat lapinkyliin eli siidoihin.

Lapinmaassa vain saamelaisilla oli oikeus asua, kalastaa ja metsästä. Saamelaisten oikeudet turvattiin kruunun määräyksillä 1602 ja 1673, mutta suomalainen talonpoikainen eli lantalainen asutus alkoi kuitenkin ulottua saamelaisten asuttamaan Lapinmaahan viimeistään 1500-luvulla. Uudisasutukselle antoi sysäyksen Lapinmaan plakaatti vuonna 1673. Sen nojalla suomalaiset saattoivat saamelaisilta luvan saatuaan asettua lapinkylän alueelle. Lapin ja Lannan rajasta ja pohjoisen nautintaoikeuksista kiisteltiin käräjillä useaan otteeseen. Viimeisin rajan kulku vahvistettiin vuonna 1795. Uudisasukkaiden etuja lisättiin 1800-luvulla ja rajan merkitys väheni.

Lännessä Tornion ja Kemin Lapin raja oli määritelty jo varhain. Raja oli Kittilän ja Peltojärven lapinkylien raja, joka kulki Ounasjoen ja Tornionjoen välisellä vedenjakajalla Sonkamuotkaan asti. Suurin piirtein samaa linjausta noudatti myös vanha Tornion ja Kemin pitäjien raja. Raja jakoi myös lännen ja idän, jonne 1500-luvulla muodostui kaksi suurpitäjää, Tornio ja Kemi.

2 Kansallispuiston ja sen lähialueiden kohteista

2.1 Struven ketju

Maapallon oli jo kauan tiedetty olevan navoiltaan litistynyt pallo, mutta vielä 1800-luvun alkupuolella tarkat mitat eivät olleet selvät. Tarkempaa tietoa tarvittiin koordinaattijärjestelmien tueksi ja sotilaallisiin tarkoituksiin. Baltiansaksalainen tähtitieteilijä Friedrich George Wilhelm Struve ja Venäjän armeijan kenraali Carl von Teller saivat rahoittajikseen tsaari Aleksanteri I:n ja ruhtinas Volkonskin kunnianhimoiselle suunnitelmalle perustaa kolmiomittausketju Venäjän länsirajalle. Työhön liittyi myöhemmin myös Ruotsin tähtitieteilijöitä. Struven ketjuksi nimetty kolmioketju ulottuu Ukrainasta Mustaltamereltä Norjaan lähelle Hammerfestiä.

Struven ketjun mittaukset aloitettiin 1816 ja saatettiin päätökseen 39 vuotta myöhemmin. Ketju koostuu 258 peruskolmiosta, 265 peruspisteestä ja 60 apupisteestä. Perustamisaikanaan se kulki Venäjän ja Ruotsin halki, mutta nykyään ketjun pisteitä on kymmenessä valtiossa – Norjassa, Ruotsissa, Suomessa, Venäjällä, Virossa, Latviassa, Liettuassa, Valko-Venäjällä, Moldovassa ja Ukrainassa.

Mittausten eteen tehty työ on valtava. Ketju on lähes 3000 kilometrin pituinen, ja aikakauden kulkuyhteydet olivat huonot. Mittaajat joutuivat matkaamaan jalkaisin, hiihtäen, hevosilla, poroilla ja veneillä. Tuolloin ei ollut kummoisia karttoja saati ilmakuvia maaston määrittämiseen. Peruspisteisiin porattiin reiät, jotka täytettiin lyijyllä ja niiden päälle vielä asetettiin messinkinen laatta. Kaikki mittaukset dokumentoitiin huolellisesti, ja niistä julkaistiin kolmiosainen teos.

Maailmanperintökohteeksi

Struven ketju valittiin UNESCO:n maailmanperintökohteeksi 2005. Ketju on ensimmäinen maailmanperintökohde, joka ulottuu näin monen valtion alueelle. Maailmanperintökohteena Struven ketju poikkeaa muista, sillä sitä ei juuri näy. Sen merkitys onkin muussa kuin näyttävyydessä - ketju on hieno tieteellisen työn ja maanmittauksen taidonnäyte. Erittäin tarkat mittaustulokset antoivat pohjan myöhemmille kartoitustöille.

Maailmanperintökohteena suojeltaviksi valittiin ketjun 34 mittauspistettä, joista kuusi sijaitsee Suomessa. Itäisen Suomenlahden kansallispuistossa, Pyhtään saaristossa sijaitsevan Svartviran (nykyään Mustaviiri) lisäksi maailmanperintökohteena suojeltiin Stuur-oivi (Stuorrahanoaivi) lähellä Norjan rajaa Tarvantovaaran erämaa-alueella, Avasaksa (Aavasaksa) ja Tornea (Alatornion kirkko) Länsi-Lapissa, Puolakka (Oravivuori) Korpilahdella sekä Porlom II (Tornikallio) Lapinjärven Porlammilla.

Mustaviiri, Aavasaksa ja Stuorrahanoaivi

Pisteistä Mustaviiri, Aavasaksa ja Stuorrahanoaivi ovat Metsähallituksen hallinnoimilla alueilla. Pohjoisin pisteistä sijaitsee Suomen käsivarressa Stuorrahanoaivin huipulla, lähellä Norjan rajaa. Huipulle mitattiin ensimmäinen piste 1850 ja toinen 1852. Molemmat pisteet merkittiin kiveen kaiverretuilla risteillä. 1800-luvun lopulla toinen korvattiin näkyvämmällä keskuspultilla. Stuorrahanoaville ei kulje tietä. Lähimmäksi pistettä pääsee Salvasjärvelle kulkevaa reittiä seuraamalla. Salvasjärveltä on vielä kymmenen kilometrin kävely mittauspisteelle.

Aavasaksan mittauspiste tehtiin parhaalle näköalapaikalle vaaran korkeimmalle kohdalle vuonna 1845, ja se merkittiin kallioon hakatulla ristillä. Ikävä kyllä piste on jäänyt vuonna 1969 rakennetun näkötornin alle. Aavasaksalla maapallon muotoa kartoitettiin jo 1730-luvulla. Tuolloin ranskalainen Pierre Louis Moreau de Mapertuis retkikuntineen teki siellä mittauksia. Aavasaksan huipulle pääsee autolla.

Itäisen Suomenlahden kansallispuiston Mustaviiri on pienelle kallioluodolle porattu noin tulitikkuaakin kokoinen reikä. Se on maamme eteläisin maailmanperintökohteeseen kuuluva mittauspiste. Se mitattiin vuonna 1833. Mustaviirin pisteelle pääsee satamasta tulevaa polkua pitkin.

Struven ketjun mittauksen myötä Mustaviiristä ja Stuorrahanoaivista tuli Suomen geodeettisia peruspisteitä.

Maailmanperintökohteeseen kuulumattomia Struven ketjun pisteitä on kymmeniä, sillä Suomeen niitä mitattiin kaikkiaan 83. Pisteitä voi yrittää löytää vaikkapa muun muassa Ala-Penikan vaaralta Simosta, Oulun Hiukkavaarasta, Kuhmoisten Kylmäkankaalta, Pallas-Yllästunturin kansallispuistosta Outakan huipulta tai Muoniosta Olostunturin laelta (kaksi ristiä kivissä). Vaikkeivät ne kuulukaan maailmanperintökohteeseen, ovat myös ne Muinaismuistolailla suojeltuja.

2.2 Pyhät paikat

Saamelaisten uskonnossa ennen kristinuskon tuloa jumalia ja luonnonilmiöitä ei eroteltu toisistaan. Ihminen eli sopusoinnussa luonnon kanssa ja luonnolliset maaston muodostumat nähtiin henkien ilmentyminä. Näihin lukeutuivat muun muassa luonnon erikoiset kivimuodostumat, kallioseinämät, kivilohkareet, vuoret, metsät, järvet, purot, meri ja myös tuuli, aurinko, tähdet ja taivas. Jotta ihminen pysyi hyvissä väleissä luonnonvoimien, ja siten myös henkien kanssa, oli hänen noudatettava tiettyjä käyttäytymissääntöjä. Ne välittyivät eteenpäin tarinoissa ja suullisessa perinteessä. Pyhän paikan kokemiseen liittyy siis olennaisesti ne säännöt ja rajoitukset, joita ihminen noudattaa kommunikoidakseen jumalten tai henkien kanssa.

Seidoista

Seita on saamelaisten keskuudessa laajasti tunnettu käsite. Seita on jumalan kuva ja luonnonmuodostuma; yleensä erikoinen kivi, joka usein eroaa jollain tavalla ympäristöstään. Puisetkaan seidat eivät ole olleet tuntemattomia. Seitaa palvottiin uhraamalla sen läheisyyteen esimerkiksi saaliseläinten luita ja lihaa, myöhemmin alkoholiakin, sekä sitä saatettiin voidella kalanrasvalla hyvän kalaannon varmistamiseksi. Kirjalliset lähteet viittaavatkin siihen, että hyvän saalisannon takaaminen uhrauksen päätarkoitus. Muita motiiveja olivat siirtymä- kriisi- ja kalendaaririitit, joihin lukeutuivat esimerkiksi vuotuiset muuttomatkat, avun hakeminen sairaudessa ja proteurastusaika. Niiltä saatettiin toivoa myös vastauksia mieltä askarruttaviin kysymyksiin.

Sieiddisaiva Somasjärvellä
Enontekiöllä.
Kuva Sami Viljanmaa

Seitojen palvontaa on pystytty arkeologisin menetelmin seuraamaan 900-luvulle saakka ja kirjallisten lähteiden avulla voidaan todeta niitä palvotun vielä 1900-luvun puolella. Seita sijaitsi yleisimmin korkealla paikalla tai järven rannalla ja sen sijaintipaikka käsitettiin pyhäksi. Jotkut seidot olivat laajasti tunnettuja ja erityisen voimalliseksi koettuja mahdin keskittymiä, ja niiden luokse saatettiin saapua isollakin joukolla. Seidoille uhrattiin myös pienemmän yhteisön voimin oman kylän lähellä ja perheilläkin oli omia seitojaan kotansa piirissä. Jotkut jopa saattoivat kantaa isommasta seidasta irrotettua seitakiveä mukanaan pitemmillä matkoilla. Seitoihin liittyvä uhrausperinne elää edelleen – erityisesti tunnetuimpien seitojen luona voi edelleen nähdä pieniä moderneja uhrilahjoja ja viedäänpä niille edelleenkin saaliseläinten luita. Kaikkia perinteessä mainittuja seitoja ei enää maastosta voi jäljittää, mutta jotkut sellaisetkin paikat muistetaan edelleen pyhinä.

Saivoista

Saivo-uskolla on ollut keskeinen asema saamelaiden uskomuselämässä saivoa koskevien kirjoitusten määrästä päätellen. Suomen alueella saivo-sanalla tarkoitetaan useimmiten järveä – Norjan ja Ruotsin eteläisemmillä lapinmailla se yhdistetään lähinnä vuoreen. Käsitettiinpä saivo sitten vuoreksi tai järveksi, toimi siellä asuva saivoväki ihmisen apuna, mutta vaati vastapalvelukseksi uhreja. Kuolemansa jälkeen saamelainen toivoi pääsevänsä samaan saivoon, jonka haltija oli ollut hänen suojelijanaan ja apunaan elämänsä aikana. Saivo käsitettiin siis sekä pyhäksi paikaksi että siellä asuviksi apuhengiksi ja suojelusolennoiksi. Saivoväki on myös käsitetty maanalaisiksi olennoiksi sekä rinnastettu vainajien henkiin. Saivossa asuu myös paljon erilaisia eläimiä, joista kaikki ovat ainutlaatuisempia kuin elävien maailmassa olevat.

Pakasaivon pohjoispää.

Pakasaivo on Suomen tunnetuimpia saivoja. Samalla se on geologinen nähtävyys. Kuva Paula Pelttari

Saivo käsitetään monella muullakin tavalla, fyysisten piirteiden kautta. Saivojärviä on kuvailtu erikoisen jyrkkärantaisiksi ja että niillä ei ole laskujokea eikä niihin myöskään laske mistään vettä. Tällainen on täydellinen saivojärvi, kuten Samuli Paulaharju mainitsee Lapin muisteluksia -teoksessaan. Samalla hän antaa ymmärtää, että saivot ovat hyvin syviä. Suomessa on 25 saivoa, jotka on mainittu kansanperinteessä ja lisäksi 58 kohdetta, joiden paikannimeen saivo liittyy. Nämä keskittyvät Suomessa selkeästi läntiseen Lappiin, erityisesti Enontekiön, Muonion ja Kittilän kuntien alueille. Saivo ei ole varsinaisesti luonnontieteellinen järvityyppi, vaan paikallisten ihmisten paikalle antama nimitys. Ne eivät ole läheskään aina kuvailun, ”täydellisen saivojärven”, tyyppisiä.

Aivan kansallispuiston itälaidalla on Saivojärvi-niminen järvi, jonka ympäristössä on mielenkiintoinen rypäs muitakin saivo-nimisiä kohteita – Saivovaara, Saivokero, Saivojoki ja Saivovaaranvuoma. Puiston länsipuolella puolestaan sijaitsee Äkässaivo, joka on Pakasaivon ohella Suomen tunnetuimpia saivoja.

Kansallispuistosta ja sen lähialueilta tunnetaan useita pyhiksi paikoiksi luokiteltuja kohteita. Alueen pyhistä paikoista löytyy tietoa muun muassa Samuli Paulaharjun teoksista Seitoja ja seidan palvontaa sekä Lapin muisteluksia.

- **Törmäslompolon seita.** *Jierisjärven luoteiskulmassa, Kutunivan talon luona järven luusuassa, on pieni Törmäslompolo. Lompoloon pistäytyy etelärannalta pieni niemi, Seitaniemi ja niemellä on ennen ollut lappalaisten seita. Sanotaan, että vielä 50-60 vuotta takaperin siinä on palvottu. Poronsarvia – tai peuran – on paljon ollut siinä ennen, mutta niistä on osa lahonnut, osa painunut niemen pounikkomaahan. Jos kaivaa pounikkaa, nousee siitä sarvia. Luikolahden rannalla, Seitaniemen toisella puolella, on tievamaassa pitkulaisia kuoppia, joita luullaan lappalaisten haudoiksi. Seitaniemestä on joskus nähty valkean leimahtelevan.*
- **Seijanniemen seita.** *Jierisjärven eteläpäässä on Seijanniemi. Siinä on noin metriä korkea, pitkä suipokas kivi väännetty pystyyn. ”Tekivät sille ennen kunniaa kalanpyytäjät ja toivat sille kalan saalista.”*
- **Pakajärven seitapahta.** *Muonion eteläosassa, lähellä Kolarin rajaa, kolme neljännestä maantiestä itää kohden, on pieni Pakajärvi, metsäjärvi. Pakajärven takana on vielä pienempi järvi, Pakasaivo, ja Pakasaivon takana neljänneksen päässä jäkäläisellä mäntykankaalla on Seitapahta, lappalaisten vanha palvoskivi. Se on yksinäinen suuri kalliolohkare, yli kaksi metriä korkea ja noin kuusi metriä leveä. Etelän puolelta kivi on jyrkkä, mutta pohjoisen puolelta se nousee porrasmaisesti, lännen kohdalla on kiven alla suuri kopero. Petäjiköstä kivi pohottaa kuin metsänasunto, eikä mutta kiveä ole koko kankaalla. Entisaikaan lappalaiset kokoontuivat Pakajärvelle kesäksi, asustelivat järven ja saivon rannoilla, pyysivät kalaa ja lypsivät porojaan, ja poroilla oli täällä hyvät jäkäläiset kankaat. Sanotaan, että Ruotsin lappalaisiakin asettui tänne.*

Pakasaivo on hyvin syvä, hyvin jyrkkärantainen, hietaiseen kangasmaahan painunut pikkujärvi, pitkä ja kapea, ja ”sitä sanotaan lappalaisten helvetiksi, kun se on niin kolo paikka.” Ja seitapahtaa sanotaan myös Kirkkopahaksi, ”kun se on ollut lappalaisilla niinkun joku kirkkopaikka.”
- **Pyhäkero.** *Pallastunturin korkeimpia lakeja on Pyhäkero, ja luultavasti entisten lappien palvoma paikka. ”Pallastunturissa on seita, vanhat ovat sitä muistelleet.”*
- **Kirkkokivi.** *Pallasjärven ylipäässä on Polviniemi, korkealakinen niemi. Sen harjalla on noin pari sylvä korkea kivi pystyssä. Sitä sanotaan Kirkkokiveksi, ja sitä ennen vanhaan lappalaiset luultavasti ovat palvoneet.*
- **Kuusivaaran kivikuva.** *Kuusivaara on Jierisjärven Keimiötunturin takana, Kivijärven eteläpuolella, Pöntsöstä pohjoiseen. Siellä kerrotaan olevan kivistä rakennetun ”uunin”, ja sen sisässä kivistä tehdyn ihmisen muotoisen kuvan, noin pari, kolme korttelia pitkän. ”Uuni” on isolla maakivellä. Lappalaisten kirkoksi ovat jotkut sitä sanoneet sekä myös Kuusivaaran helvetiksi, jossa lappalaisten luullaan paistaneen pahantekijöitään.*
- **Kuusivaaran jumala.** *Edellä mainitun Kuusivaaran itävierteellä on ennen ollut puusta tehty miehenkuva, lappalaisten jumala. Puu on korkealta hakattu poikki, ja kantoon on veistetty ihmisen hahmo, kaikki niin kuin ihmisessä on, Pöntsön Oskari on sen nähnyt vielä 40-60 vuotta takaperin, Ei tiedetä, vieläkö se on pystyssä.*

Edelliset lainaukset teoksesta Seitoja ja seidan palvontaa.
- **Äkäsjärvi** Äkäsjärven kapean eteläpään Ruonankaula -nimisen kapeikon itärannalla kohoaa jyrkkä kallioinen rinne, jonka päällä olevalta tasanteelta aukeaa hieno näköala järvelle. Tasanteella on

noin metrin korkuinen, pystyyn kammettu laakakivi, joka muistuttaa hieman ihmiskasvojen profiilia. Sitä on arveltu seidaksi.

- **Porviniemen seita.** Porviniemellä Pallasjärven pohjoispäässä on kalaseidaksi arvioitu kivenlohkare

Porviniemen seitakivi.
Kuva Sami Viljanmaa

- **Kalliorova.** Junkirovaa, jonka päällä on laajalti avokalliota, on ilmeisesti aikaisemmin kutsuttu Kalliorovaksi. Kyseinen paikka on Muonio-Kittilä-tien ja Junkijärven pohjoispuolella. Nykyisillä kartoilla Kalliorova -nimistä paikkaa ei enää mainita. Lähteet kertovat siellä olleen seitakiven neljällä aluskivellä. On todettu, että paikalla on useita kuvaukseen sopivia kohteita.
- **Keimiöniemi.** 7 x 6 x 2,5 m kokoinen lohkare, joka on Aarne Äyräpään mukaan seitakivi. Lohkareeseen nojaa siitä haljennut kivenkappale, joka muodostaa sen kaakkoisnurkalle onkalon. Onkaloa on mahdollisesti käytetty uhraustarkoitukseen. Kohde sijaitsee Jerisjärven Keimiöniemen lounaisosassa.
- **Äkässaivo.** Samuli Paulaharju pitää Äkässaivoa jopa Pakasaivoa mahtavampana ja semmoisena vetenä, *”etteivät kaikki uskalla mennä sitä katsomaankaan, eivät heikkoveriset ainakaan: siinä on näet niin kauhistavat pahtaseinät. Toisella puolella on korkea Kirkkopahta, toisella hirveä Hammaspahta, ja ylpeiden kallioseiniä välitse juoksee saivosta kapea väylä Äkäsjokeen”*. Lainaus teoksesta Lapin muisteluksia.

Hautumaasaarista

Vainajia haudattiin usein saariin. Tapa oli yleinen ennen kirkkomaiden yleistymistä kun matkat kirkolle olivat pitkiä. Hautaukset olivat useimmiten väliaikaisia - vainajat haudattiin saariin kelirikkoaikana ja kesäkuumalla odottamaan yleensä talviaikaista kuljetusta reellä siunattuun kirkkomaahan. Aina vainajia ei kuitenkaan koskaan viety kirkkomaahan, vaan saaret jäivät heidän ikuisiksi leposijoikseen.

Hautasaarista on usein perimätietoa, mutta joskus niiden historia on unohtunut. Joskus niiden käyttötarkoitus näkyy nimissä: Ruumis-, Kalma- tai Kuoliosaarista voi löytää matalia, pitkänomaisia painanteita merkeinä vanhoista hautauksista. Painanteet ovat muodostuneet, kun haudassa olleet orgaaniset ainekset ovat hajonneet. Hautojen merkeinä mahdollisesti olleet puuristit tai -paalut ovat aikojen kuluessa maatuneet.

Jerisjärven Haltioletosta on kertonut muun muassa Samuli Paulaharju teoksessaan Seitoja ja seidanpalvontaa: *Haltioletto, pieni saari Jerisjärven pohjoisrannalla, sanotaan lappalaisten vanhaksi hautausmaaksi. Sitä on mainittu myös entiseksi uhripaikaksi. Samoin Jerisjärven Isosaari ja Keimiöniemi, järven pohjoisrannalla, sekä kirkonkylän lähimailla Kalliorova, mainitaan entisinä uhripaikkoina.* Samaisella järvellä on myös pieni Muuraissaarenmulkku, jossa on myös perimätiedon mukainen kesähautapaikka.

2.3 Luonnonniittyjen käyttö

Tulvaniityiltä ja soilta korjattiin karjalle ja lampaille rehua 1950-luvulle asti. Ennen lannoitteiden ja rehun viljelyn yleistymistä luonnonniittyjen rehua tarvittiin lehmien ja lampaiden selviämiseksi pitkien talvien yli. Kylillä ja taloilla oli omia niittypalstoja hyvillä soilla ja joenvarsien niityillä, joskus kaukanakin asutuksesta. Laajinta suoniittyjen käyttö oli Pohjois-Suomessa. Kansallispuiston alueella esimerkiksi Ojanlatva-nimisellä avojängellä Yllästunturin itäpuolella on suo, jossa on paljon merkkejä niittyjen käytöstä.

Soilla sarojen, kortteiden ja heinien kasvua saatettiin edesauttaa paisuttamalla eli nostamalla vettä soille patojen avulla tai valuttamalla sinne vettä tarkoitukseen kaivettuja ojia pitkin. Vesi vähensi sammalien, pensaiden, puiden ja varpujen kasvua. Tulvien mukana tullut liete lannoitti suoniittyä. Paisutuspatojen jäännöksiä näkyy vieläkin suopuroissa, ja paikoin voi havaita valutusojiakin. Niittyalaa lisättiin myös toisella tekniikalla – järvenlaskuilla. Veden pinnan alta paljastui hedelmällistä lietettä, johon kasvoi heinää. Usein nämä alueet perkattiin myöhemmin pelloiksi.

Soilta rehu niitettiin kuivumaan haasioihin ja suoviin. Usein soille rakennettiin myös latoja kuivan heinän säilyttämiseen. Hyvillä soilla niitä saattoi olla useita, ja niiden eriasteisesti lahonneita jäännöksiä löytää soilta vieläkin. Suovista on yleensä näkyvissä enää puutappeja usein kehänä turpeesta pilkottamassa.

Suoniityille saatettiin matkata kaukaakin, ja niityillä yövyttiin laavulla tai niitypirtillä. Pirtti rakennettiin kangasmaalle niityn viereen. Niittyjen laitamilta voi löytyä niittäjien puihin veistämiä pilkkoja, joihin on kai-verrettu nimikirjaimia ja vuosilukuja. Niittypalstat merkittiin joskus pitkillä rangoilla, joita oli usein kolme peräkkäin.

Vanha suolato kansallispuistossa. Kuva Sami Viljanmaa.

Kansallispuiston perinnebiotoopit

Pallas-Yllästunturin kansallispuistossa on kolme Metsähallituksen hoitamaa perinnebiotooppia. Ne ovat luontotyyppejä, jotka syntyneet perinteisten elinkeinojen harjoittamisen myötä ja joilla elää nykyään uhanalaisia lajeja. Muun muassa kaskimalle syntynyt niitty eli aho, metsälaidun ja rantaniitty ovat perinnebiotoopeja. Puiston luoteisosassa sijaitseva Puolitaipaleen metsänvartijantilan pihapiiri on maakunnallisesti arvokas perinnebiotooppikohde. Puolitaival on vanha metsänvartijantila, joka on ollut myös postipolun etappipaikka. Pihapiirin yläosa on runsaslajista tuoretta ja osin myös kuivaa niittyä. Joenrannassa on tulvaniittyä.

Puolitaipaleen metsänvartijantila. Kuva Pirjo Rautiainen.

Pallasjärven lähellä sijaitsevilla Ylä- ja Alaniityillä on tuoretta heinä- ja pienruohoniittyä. Kaikkia kolmea niittyä hoidetaan niittämällä.

Ylä- ja Alaniittyä. Kuva Pirjo Rautiainen.

2.4 Pyyntikuopista

Ennen ei saanut lihaa marinoituna ja kaasutettuna kaupan muovipakkauksessa. Kivikaudesta pitkälle historialliselle ajalle selviytyminen pohjoisen oloissa perustui metsästykseseen, kalastukseen ja luonnonkasvien hyödyntämiseen. Ennen metsästettiin kaikkea mikä liikkui, mutta suurriista oli erityisen tärkeää.

Pyyntimenetelmiä oli rajaton kirjo jousella tai keihäällä metsästyksestä ansojen ja houkutuseläinten käyttöön ja jyrkänteiltä alas ajamiseen. Vieläkin maastossa näkyvien tuhansien painanteiden perusteella kuopilla pyytäminen on kuitenkin ollut erityisen tuottoisaa.

Pyyntikuopat ovat tuhansia vuosia vanha maailmanlaajuinen keksintö, joka oli meilläkin käytössä lähes koko maassa. Täällä niillä metsästettiin hirviä, peuroja ja susia. Kuoppia kaivettiin yksittäisistä useiden kuoppien ryhmiin, ja laajimmat pyyntikuoppajärjestelmät löytyvät pohjoisimmasta Lapista. Nykyään pyyntikuopat näkyvät maastossa useimmiten 2-4 metrin laajuisina ja syvimmillään jopa yli metrisinä painanteina.

Pyyntikuoppa kansallispuistossa. Kuva Sami Viljanmaa.

Ajamalla ja odottamalla

Ansakuopilla pyynti vaihteli ajankohdan ja maastonpiirteiden mukaan. Peurat joko ajettiin kuoppiin tai eläinten kulkureiteille kaivettuina kuopat vain odottivat paha aavistamatonta saalistaan.

Kuopat sijoitettiin peurojen kulkureiteille esimerkiksi kesä- ja talvilaidunten välille. Sijoittelussa hyödynnettiin reittien luontaisia pullonkauloja – kannaksia vesistöjen välillä, rinteiden rajaamia solia tai helppoja vesistöjen ylityspaikkoja. Kuopat saatettiin kaivaa vaikkapa jonoksi kahden järven väliin, jolloin rannat ohjasivat eläimet niiden saaliiksi. Luontaiset esteet eivät aina olleet riittäviä, vaan saalista johdattamaan rakennettiin myös pitkiä aitoja.

Pyyntikuoppia saattoi olla vain yksi tai sitten niitä tarvittiin kymmeniä tai jopa satoja. Suurten kuoppajärjestelmien käyttöä pidetään vanhempana tapana kuin yksittäisen suuren vuomenkuopan käyttöä. Vuomenpyynnissä peurat ajettiin hangasaitaan, jonka perällä odotti yksi tai kaksi suurta kuoppaa, jonne eläimet putosivat. Vuomenpyynnillä kerrotaan saadun kerralla saaliiksi satoja peuroja.

Kivikaudelta lähtien

Kuopilla pyytämisen kulta-aika on tutkimusten mukaan kivikauden loppupuoli ja varhaismetallikausi eli noin 4000 eKr.–300 jKr., mutta on niitä käytetty jo varmasti tuhansia vuosia aikaisemminkin. Kuoppien käyttö hiipui todennäköisesti viimeistään 1500–1700-luvuilla, jolloin tuliaseiden käyttö alkoi lisääntyä ja poronhoito laajentua. Poronhoidon yleistymisen myötä tunturipeurojen elinalueet supistuivat ja tarve valikoivampiin pyyntimuotoihin kasvoi. Kuopilla pyytäminen kiellettiin kuitenkin vasta 1800-luvun lopussa.

Yhteistyötä

Suurimmissa pyyntikuoppajärjestelmissä on satoja pyyntikuoppia. Vaikka niistä vain osa olisi ollut samaan aikaan käytössä, on niiden tekemiseen ja ylläpitoon tarvittu paljon aikaa ja työväkeä. Kuoppapyynti olikin todennäköisesti useamman perheen, suvun tai jopa kyläkunnan yhteistoimintaa.

Saaliin ajamisessa kuoppiin voitiin selvittää melko vähäisellä väellä, varsinkin jos koiria käytettiin apuna. Jo kivikautisella ihmisellä oli metsästyskavereina koiria. Raskain ja käsipareja vaativin työ alkoi vasta kun saalis oli saatu. Kuoppapyynnillä saatettiin peurarikkaimpina aikoina saada isoja saaliita. Eläimet piti tappaa, nostaa kuopista, laskea veret, teurastaa, pilkkoa lihat, ottaa talteen jänteet, suolet, luut ja sarvet. Sen jälkeen alkoi lihan käsittely – kuivaaminen, savustaminen, kaltioon tai purnuun säilöminen tai jäädyttäminen.

Ei ollut rautalapiota

Valtaosana pyyntikuoppien tekoaikaa ei ollut käytössä rautalapioita saati järeämpiä maanmuokkausvälineitä. Pyyntikuopat löytyvätkin useimmiten helppokaivuisilta hiekkamailta. Ehkäpä maa löysennettiin puisella tai kivisellä tuuralla, lapioitiin isolla lapaluulla tai puisella lapiolla ja siirrettiin kauemmas taljan päällä vetäen.

Hiekan valuminen takaisin kaivantoon täytyi estää seinämiä tukemaan pystytetyillä puunrangoilla. Arkeologisissa tutkimuksissa on joskus havaittu jälkiä puumateriaalista, joka voi olla peräisin kuopan puuseinämisestä. Rankoja saatettiin käyttää myös kuoppien naamioimiseen ympäristöstään erottumattomiksi.

Esteaitoja ja seipäitä

Johdinaitojen lisäksi myös kuoppien väleihin tehtiin esteaitoja, jottei saalis päässyt pakoon kuoppaa kiertämällä. Puisista aidoista ei ole säilynyt jälkiä, mutta Inarista on kahden kuopan välistä löytynyt matala kivilatomus, joka saattaa olla esteaidan perustus.

Historiallisissa lähteissä mainitaan kuopissa olleen pohjalla teräviä seipäitä, joihin saalis menehtyi. Näin on hyvinkin saattanut olla, mutta nykymetsästäjää mietityttää säilyikö peuran rapamaha ehjänä peuran rysähtäessä seipäeseen. Seipäät eivät välttämättä olleet tarpeen, jos peura on kuoppaan ajamisen jälkeen käyty oitis lopettamassa.

2.5 Matkailua kansallispuistossa

Ensimmäisiksi matkailijoiksi voisi sanoa alueella liikkuneita 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun tutkijoita ja kalastuksen ja metsästyksen harrastajia. Kun postiauto 1920-luvulla alkoi kulkea Hettaan asti, alkoi ilmestyä myös joitain autoturisteja. Hetan matkailu alkoi varsinaisesti 1930-luvulla, kun Hetassa järjestettiin ensimmäinen hiihtokurssi vuonna 1932.

Suomen Matkailijayhdistyksen aloitteesta Ounastunturin Pyhäkerolle nousi hiihtomaja, jonka rakentaminen aloitettiin kesällä 1936. Pallasjärven rantaan Matkailijayhdistys rakennutti matkailumajan, joka aloitti toimintansa vuonna 1934. Sama yhdistys alkoi rakentaa Pallastunturille hotellia vuonna 1936 ja se vihittiin käyttöön vuonna 1938. Hotelli rakennettiin lähes täysin omavaraiseksi – niinpä esimerkiksi sen pihapiiriin kuului myös sähköhuonerakennus, jossa oli hotellin oma sähkögeneraattori. Jatkosodan aikana hotelli toimi saksalaisten sotilaiden lomaviettopaikkana. Lapin sodan aikana saksalaisjoukot polttivat hotellin samoin kuin SNLL:n Naisten majan Vatikurussa ja Pallasjärven majan.

Uuden Pallas-hotellin rakentaminen aloitettiin pian sodan jälkeen ja sen harjannostajaisia vietettiin jo syksyllä 1947. Uusi hotelli on Jouko Ylihannun suunnittelema.

Ensimmäinen hiihtohissi tehtiin vuonna 1953 Palkaskerolle.

3 Merkittäviä henkilöitä

Piispa Olaus Magnus

Varhaisin varsinainen kuvaus Lapin ja Suomen oloista on ruotsalaisen piispan Olaus Magnuksen vuonna 1555 ilmestynyt historiateos *Pohjoisten kansojen historia*. Olaus Magnus, jota voi jossain mielessä pitää Lappiin kohdistuneiden tutkimusmatkojen pioneerina, oli tehnyt Tornionlaaksosta Pelloon asti ulottuvan matkan tarkoituksenaan kerätä aineistoa kirkon tarpeisiin. Samalla hän keskittyi tarkkailemaan pohjoisen kulttuuria, ihmisiä ja luonnonoloja. Hänen teoksensa pysyi pitkään tärkeänä tiedonlähteenä pohjoisen oloista.

Francesco Negri

Ensimmäinen pelkästä tiedonhalusta (yleensä aiemmin kerättiin tietoa esimerkiksi kirkon tarpeisiin tai maantieteellisten mittausten takia) Lappiin matkannut tutkimusmatkailija, joka matkusti 1600-luvulla Tornionjokea pitkin Tornion Lappiin asti. Hän kirjoitti matkoistaan teoksen *Viaggio settentrionale* (1670).

Pierre Louis Moreau de Maupertuis

Lappia teki tunnetuksi muualla maailmassa etenkin ranskalainen astemittausretkikunta, joka oleskeli Tornionlaaksossa vuosina 1736–1737 yrittäen selvittää sitä, oliko maapallo navoiltaan litistynyt. Pierre Louis Moreau de Maupertuis oli retkikunnan vetäjä sekä astronomi ja matemaatikko. Myöhemmille sukupolville aina meidän aikaamme saakka matkakirjoista on selvinnyt seikkaperäisiä tietoja 1700-luvun elämästä, asumisesta, tavoista ja ihmisistä. *Matka pohjan perille 1736–1737* -teoksen on kirjoittanut Réginald Outhier, Besançonin hiippakunnan pappi, Kuninkaallisen Tiedeakatemian kirjeenvaihtaja.

Carl von Linné

Carl von Linné oli ruotsalainen luonnontutkija, joka kehitti nykyaikaisen taksonomian perusteet. Vuonna 1732 tiedeakatemia lähetti hänet tutkimusmatkalle Lappiin. Matkan tuloksena syntyi teos *Flora Lapponica* (1737). Hänen matkapäiväkirjansa kyseisestä matkasta ilmestyi vuonna 1732 (*Lapinmatka 1732*). Kirjan kuvauksessa sanotaan: *Kuninkaallisen kirjallisuuden ja tiedeseuran kustannuksella Lapin luonnonhistorian valaisemiseksi laadittu ottaen huomioon kivet, maat, vedet, kasvit, puut, ruohot, sammaleet, nelijalkaiset, linnut, kalat ja hyönteiset sekä ihmisten taudit, terveyden tila, ruokavalio, tavat ja elämän muodot. Lähdin matkalle 12. toukokuuta, palasin takaisin 10. lokakuuta, Upsala.*

Samuli ja Jenny Paulaharju

Samuli Paulaharjun ja vaimonsa Jenny Paulaharjun keräämät laajat aineistot suomalaisten ja saamelaisten elämästä ovat vertaansa vailla. Aineisto on niin laaja, että Suomalaisen kirjallisuuden seuran kansanrunousarkistossa on oma Paulaharju-niminen hakemistonsa. Samuli Paulaharju oli kansakoulunopettaja, kirjailija ja itseoppinut kansanperinteen kerääjä. Jenny Paulaharju oli kuurojen koulun opettaja ja kansanperinteen kerääjä. Samuli Paulaharju osasi käsitellä haastateltaviaan kunnioituksella ja samalla hyvin erottaa totuuden puhujan lörpöttelijästä. Hänellä oli myös erikoislaatuinen taito saada haastateltavansa puhumaan kaikenlaisista elämäalueista, oli erittäin tarkka muistiinpanojensa totuudenmukaisuudesta ja pyrki myös kirjaamaan kaiken ylös juuri sillä murteella, millä tarina kerrottiin. Esimerkiksi Suomalais-ugrialaisten kielten professori ja lappologian uranuurtaja K. B. Wiklund ihaili Paulaharjun taitoa ymmärtää syvällisesti haastateltavansa hengellistäkin puolta. Paulaharjun Lapista kertovia teoksia ovat esimerkiksi *Lapin muisteluksia* (1962), *Sompio: Luiron korpien vanhaa elämää* (1953) ja *Vanhaa Lappia ja Peräpohjaa* (2010, uudistettu painos).

Giuseppe Acerbi

Giuseppe Acerbi oli italialainen tutkimusmatkailija, kirjailija ja muusikko, joka matkusti vuosina 1798–1799 Suomen ja Lapin halki Nordkappiin, Euroopan pohjoisimpaan kärkeen. Kolme vuotta myöhemmin hän julkaisi retkestään laajan englanninkielisen teoksen *Travels through Sweden, Finland and Lapland to the North Cape in the years 1798 and 1799*. Kirjan Suomen- ja Lapin-jaksot on suomennettu (*Matka halki Suomen 1799 ja Matka Lapissa 1799*). Hän on ensimmäinen koko Suomen halki matkannut ulkomaalainen, joka on kirjoittanut aitoihin kokemuksiin perustuvan teoksen. Matka halki Lapin kulki Oulun ja Kemian kautta Tornioon. Ylitorniolta, jonne maantie siihen aikaan päättyi, retkikunta jatkoi veneillä Tornionjokea ylöspäin. Könkäästä seurue jatkoi vaikeakulkuista Muonionjokea pitkin Palojoelle. Ennen Kautokeinoon saapumista retkikunta oli ylittänyt soisen raja-alueen jalkaisin. Nordkappiin Acerbi ja Skjöldebrand saapuivat meritse Alattion vuonon kautta heinäkuun 19. päivänä keskiyön epätodellisessa valossa. Acerbi oleskeli myös Muoniossa ja teki retkiä Jerisjärvelle sekä vieraili Keimioniemellä Hurulan kämpässä.

Edward Daniel Clarke

Edward Daniel Clarke oli englantilainen tutkimusmatkailija, joka matkusti vuonna 1799 Tornion- ja Muonionjokia ylös Enontekiölle. Takaisinpäin hän tuli Ounasjokea pitkin Hetan ja Rovaniemen kautta ja edelleen Tornioon. Matkakirjassaan *Travels in various Countries of Europe, Asia and Africa* hän kiittelee muun muassa Hetan kylän siisteyttä ja vieraanvaraisuutta. Kirjasta on suomennettu Suomea koskevat osat *Matka Suomen halki Pietariin 1799: Edward Daniel Clarken matka Suomessa talvella 1799–1800* ja *Matka Lapin perukoille 1799: Edward Daniel Clarken matka Hampurin, Kööpenhaminan ja Tukholman kautta Tornioon ja Enontekiölle kesällä 1799*.

Lars Levi Laestadius

Laestadius oli ruotsalainen pappi, kasvitieteilijä ja saamelaisen uskomusmaailman tutkija – hänen toiminnastaan syntyi myös lestadiolaisuudeksi nimetty herätysliike. Hänellä oli saamelaiset sukujuuret ja hän myös hallitsi saamen kielen. Ennen hengellistä heräämistään hän toimi ranskalaisten tutkijoiden oppaana ja kasvitieteellisenä asiantuntijana Ruotsin ja Norjan Lapissa 1830-luvun lopulla. Tutkimusretkikunnan johtajat pyysivät Laestadiukselta tutkielman saamelaisten uskomuksista – tämä tutkielma valmistui vuonna 1845, mutta ehti olla unohduksissa lähes sata vuotta, kunnes se julkaistiin ensimmäisen kerran lyhennettynä 1900-luvun puolessavälissä (*Fragmenter i lappska mytologiën*). Teos on toimitettu myös suomeksi nimillä *Katkelmia lappalaisten mytologiasta* (1994) ja *Lappalaisten mytologian katkelmia* (2000 ja 2011: uudistettu painos).

Puolikko-Erkki

1800-luvun vaihteessa Muoniossa seikkaili mies nimeltä Ludvig Filip. Hänestä tuli myöhemmin Ranskan kuningas, mutta tuolloin Lapissa ollessaan hän oli maanpaossa Ranskan levottomuuksista. Muoniossa hän asui pappilassa ja rakastui papin vaimon siskoon Beata Caisaan. Suhteesta syntyi poika Erik Walbom, joka sai kuitenkin heti synnyttyään nimen Puolikko-Erkki, koska hänen ensimmäinen makuusijansa oli puolikossa, puisessa kalansäilytysastiassa. Kuningas Ludvig Filip lähetti hovimaalarinsa François Biardin jälkikäteen Muonioon maalaamaan taulun Puolikko-Erkistä ja Beata Caisasta. Maalauksessa kuningas on maalattu lapinpukuisen Beata Caisan viereen. Kuningas ei tosiasiassa koskaan tavannut Erikiä. Myöhemmin Puolikko-Erkki siirtyi asumaan Norjan puolelle Ruijaan, jossa elätti perheensä maanviljelyksellä ja kalastuksella.

Kotlannin äijä eli Millie MacKey

Rikas skotlantilainen mies, joka tunnettiin Kotlannin äijänä, asui ensin Kemijärvellä ja muutti Pallasjärvelle 1800-luvun lopulla ja eli siellä parikymmentä vuotta kunnes muutti pois sairautensa takia. Hän herätti paljon huomiota asuinseudullaan – ei vain ulkomaalaisuutensa, vaan myös erikoisten tempaustensa ja hulluttelevan luonteenpiirteensä takia. Vaikka joskus miehen tempaukset menivät outouteen asti, sanottiin hänen piristäneen paikalliselämää pelkällä olemuksellaan. Kotlannin äijällä oli myös taloudellisia vaikutuksia paikkakunnallaan – hän palkkasi ihmisiä mitä erikoisimpiin töihin ja maksoi heille siitä reilua palkkaa. Töille oli ominaista, ettei mikään saanut ikinä valmistua kunnolla ja että niihin tuli kuluttaa paljon rahaa.

Justus Montell

Metsänhoitaja ja filosofian tohtori Justus Montell siirtyi Etelä-Suomesta Muonioon vuonna 1902, sittemmin hän toimi myös Enontekiön piirin metsänhoitajana. Hän oli kiinnostunut sekä kasvi- että eläintieteestä ja kirjoitti runsaasti tieteellisiä julkaisuja, joiden joukossa on perusteellinen katsaus Muonion, Enontekiön ja Kittilän linnustosta. Montell oli intohimoinen kasvien keräilijä, mutta lähtipä hänen mukaansa myös paljon linnunmunia ja täytettyjä eläimiä Luoteis-Lapin tuntureilta. Nämä toimet aiheuttivat paikalliseen lajistokantaan pysyviä taantumia. Hän lahjoitti laajan kokoelmansa Åbo Academille siirtyessään Turkuun vuonna 1930. Montell oli vaikuttava henkilö Mallan luonnonpuistoa ja Pallas-Ounastunturin kansallispuiston perustamisen alkuvaiheissa.

Magga-Pierra eli Petter Tuomas Magga

Maggan suku oli yksi saamelaisten pääsuvuista kansallispuiston alueella. Raattamalainen vuonna 1894 syntynyt Petter Tuomas Magga oli värikäs persoona ja aikansa maailmanmatkaaja. Vuonna 1925 hän osallistui retkeen, jonka suuntana oli Saksa ja jonka tarkoitus oli esitellä saamelaista elämäntapaa. Lapin sodan aikaan hän oli puolustamassa Raattamaa saksalaisten polttamisyritykseltä. Magga-Pierra eli viimeiset vuoten-

sa Pallas-hotellilla tarinoillaan turisteja viihdyttäen – moni 1950-luvun retkeilijöistä muistaa hänet mielenkiintoisena tarinoiden kertojana.

4 Kulttuuriperintökohteita koskevia määräyksiä

Kulttuuriperintökohteita säätelevät monet lait (muun muassa maankäyttö- ja rakennuslaki, laki rakennusperinnön suojelusta, muinaismuistolaki). Mitään kulttuuriperintökohteita ei saa vahingoittaa millään tavalla. Esimerkiksi muinaismuistolaki kieltää yksiselitteisesti muinaisjäännökseen kajoamisen ja vahingoittamisen. Kajotut kohteet eivät enää voi antaa tutkittaessa sitä informaatiota, jota se olisi voinut koskemattomana antaa.

Monet ovat kiinnostuneita erityisesti erilaisista vanhoista pyhistä paikoista, esimerkiksi seitapaikoista. Nämä paikat ovat olleet aikoinaan ihmisille erityisen tärkeitä ja ovat joillekin yhä – ehkä eri tavalla kuin muinoin, mutta tärkeitä yhtä kaikki. Siksi erityisesti pyhillä paikoilla tulee käyttäytyä niitä kunnioittaen – esimerkiksi seitakivien päälle ei sovi kiipeillä.

Joidenkin kohteiden säilyvyyden turvaamiseksi on nähty parhaaksi asettaa rajoituksia – Metsähallitus onkin esimerkiksi kieltänyt maihinnousun Jerisjärvellä sijaitsevan Haltioleton saarelle.

4.1 Lisätietoa

Museoviraston tietokannat

<http://kulttuuriymparisto.nba.fi/netsovellus/rekisteriportaali/portti/default.aspx>

Osoitteesta löytyy muun muassa muinaisjäännösrekisteri, josta pääsee selaamaan kunnittain muinaisjäännöskohteita.

Paikkatietoaineistoja kartalla

<http://www.paikkatietoikkuna.fi/web/fi>

Vanhoja valokuvia, myös Geologian tutkimuskeskuksen tietokannasta

<http://www.kuvakokoelmat.fi/>

<http://weppi.gtk.fi/palvelut/info/geokuvat/>

Samuli Paulaharjun teoksia digitoituna

<https://www.doria.fi/handle/10024/59674>

Teksti perustuu seuraaviin lähteisiin ja tutkimuskirjallisuuteen:

Ahola, J. 2011. Pallastunturi Jerisjärvi. Pieni retkeilyopas. Karttakeskus.

Harju, M. 1989. Samuli Paulaharju: Ruijanrannan reppuherra. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Julku, K. 1991. Kemin ja Tornion vanha raja. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.

Laaksonen, J. ja Ahola, J. 2012. Retkeilijän autiotuvat. Tiedot taustat tunnelmat. Karttakeskus.

Lóven, L. 1997. Pallaksen luonnonniityt ja niittykladot. Perinnekarttoitus. Raportti 4. Metsäntutkimuslaitos.

Nordqvist, H. 2007. Pallas-Yllästunturin kansallispuiston alueen kulttuurihistoriallinen selvitys. Metsähallitus Lapin luontopalvelut. Julkaisematon raportti.

Paulaharju, S. 1922. Lapin muisteluksia. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

Paulaharju, S. 1923. Wanhaa Lappia ja Peräpohjaa. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

Paulaharju, S. 1932. Seitoja ja seidan palvontaa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Rautiainen, P. ja Jansson, H. 2013. Kulttuuriperinnön huomioiminen soiden ennallistamisessa. Aapala, Simi-la ja Penttinen (toim.) Ojitettujen soiden ennallistamisopas. Metsähallituksen luonnonsuojelujulkaisuja. Sarja B 188.

Sippola A.-L. ja Rauhala, J.-P. 1992. Acerbin keinosta Jerisjärven tielle. Pallas-Ounastunturin kansallispuiston historiaa. Rovaniemi: Metsäntutkimuslaitoksen tiedonantoja 410.

Viljanmaa, S. ja Rautiainen, P. 2011. Kulttuuriperintökohteiden inventointi 2011. Pallas-Yllästunturin kansallispuisto. Metsähallitus Lapin luontopalvelut. Julkaisematon raportti.

Seppälä, S.-L. 2012. Arkeologinen kulttuuriperintö. Teoksessa Elo, T. ja Seppälä, S.-L. Entistä Keminkylää Savukosken kulttuurympäristöohjelma, Suomen ympäristö 20. Ympäristöministeriö.

Äikäs, T. 2011. Rantakiviltä tuntureille. Pyhät paikat saamelaisten rituaalisessa maisemassa. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.

Myös seuraavat internet-osoitteet

<http://www.kirjasto.oulu.fi/lapinkuvat/johdanto>

<http://www.kirjapino.fi/product/lapinmatka-1732/>

<http://lapinkavijat.rovaniemi.fi/maupertuis/index.html>

<http://www.hallinto.oulu.fi/viestin/t-pisto/arkisto1999/12-99/acerbi.html>

<http://lapinkavijat.rovaniemi.fi/acerbi/acerbi.html>

<http://saarella.blogspot.fi/2012/09/puolikko-erkki.html>